

rántson el a semmi sodra”, „Gyulékony vagyok, s mint a nap,/ oly lángot lobbantottam – vedd el!”, „Hisz, hogy ily ártatlan legyek,/ az a pokolnál jobban éget.”, „Vad, habzó nyálú tengerek/ falatjaként forgok, ha fekszem.” A költő pszichoanalitikai írásaiban és költészetében természetesen gyakran visszatér a mérés, méregetés említett tematikája, a kérdés-kör igen gazdag szakirodalma révén itt csak röviden utalnék a Rapaport-levelek közül az első kettőre²⁹.

Az említett költői eljárás legtömörebben és igen jellegzetesen a *Hegel, Marx, Freud* megírását követően, egy feltehetően 1937 októberében³⁰ született versben is tetten érhető: az *Egy költőre* című [*Téged szeretnek...*] kezdetű, Illyés Gyulát aposztrofáló költeményben: „én túlmagasra vettem egemet / s nehéz vagyok, azért süllyedtem mélyre”. A költemény 2. versszaka (finom áthallással a Kréta-szigetéről szabadulni akaró Icarus történetére) az *én* szabadulásának zálogát a paradox módon *nehéz* gyermektést felemelésében látja, egymásra montírozva egyúttal a remélt szerető és az anya testét:

„Lásd, öt és fél kilósnak szült anyám,
de elviselte. Azért kell kivárnom,
ki innen vesz föl s elvisel magán,
hogy szabad lélek legyek a világon.”

A vers zárata világosan utal a krisztusi áldozatra, pontosabban a *Totem és tabu* korábban idézett szöveghelyére, amely a keresztény szeretetlakoma és az állatáldozatok rokonságára hívta fel a figyelmet³¹:

„Nekem sikerült (*s ez is szégyenem,*
hisz nem egyéb az ember-árulásnál)
hogy csupán száraz kenyeret egyem
az isten testén való osztozásnál.”

²⁹ HORVÁTH Iván, TVERDOTA György (szerk.), „Miért fáj ma is”. *Az ismeretlen József Attila*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1992, 357–359.

³⁰ a keltezéshez: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár. József Attila élete és pályája (1930–1937)*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1998, 907.

³¹ Az utolsó versszak kapcsán Szabolcsi Miklós megjegyzi: „A zárószakasz az életvégi kétszeres kudarc beismerése: sikerült, hogy szegény és sikertelen maradjon (ezt jelzi az isten-evés – mitológiai, Freudtól sem távoli – metaforája).” (Sz. M., *I. m.*, 909.)

LENGYEL ANDRÁS

A „szükséges véletlen”

A HEGEL, MARX, FREUD MARGÓJÁRA

A hatvanesztendő Tverdota Györgynek
– vitázva bár, de nagybecsüléssel.

„...az igazság nem vert pénzérme, mely
készen adható és így besöpörhető”

(Hegel)

A konferencia témája forma szerint egyetlen írás, a *Hegel, Marx, Freud* elemzése. Ez azonban, ha jobban belegondolunk, csak látszat, csak a fölszín. A megvitatásra választott cikk ugyanis nemcsak az, ami, de egyben a gondolkodó József Attila sajátos összegezési kísérlete is: benne több vonulat, több tradíció kapcsolódik össze, s mint ilyenben, nemcsak az összekapcsolás módja és eredménye, de az odáig vezető intellektuális út is érdekes. Külön megközelítést kaphatna tehát az itt tárgyalható Hegel-indíttatások története, külön megközelítést a Marx-inspirációké, s külön megközelítést a Freud-recepció. S nem kétséges, ez a három, József Attilánál összekapcsolódó vonulat akár egyenként is külön-külön konferenciát érdemelne – lenne miről beszélni. A címben foglalt három név ugyanis nem egyszerűen három, úgynevezett nagy név, hanem három olyan név, akikre alapvető jelentőségű gondolkodástörténeti fejlemények megértése alapozható. Mégis, úgy gondolom, e József Attila emlegette triászban ma, a mai kutatástörténeti szituációban Hegel szerepének megértése a kulcsfontosságú: ő az, akinek jelenlétével a legkevésbé tud elszámolni a József Attila-kutatás, aki azonban aligha véletlenül bukkan föl József Attila cikkének címében is.

Miért vár magyarázatra Hegel szerepeltetése? Itt, úgy gondolom, mindjárt kínálkozik egy, talán provokatív, de kézenfekvő összevetés. Hegel, Marx, Freud – mondja József Attila. Nietzsche, Marx, Freud – mondja a „gyanú hermeneutikájáról” értekező mai filozófus. Az egyezések és a különbség szembeötlő e két megidézett gondolkodói triászban. S úgy gondolom, a részleges egyezés nem a véletlen műve, nem véletlen, hogy Marx és Freud neve itt is, ott is hangsúlyosan szerepel. Mindkét gondolkodó a modernitásnak olyan, a modernitáson belül maradó radikális kritikusa, akik nélkül nem lehet a modernitás gondolkodástörténeti mibenlétéről érdemben beszélni. Ám kérdés, hogy ha az egyezés ilyen lényeges és történetileg meghatározott, miből adódik a tagadhatatlan különbség? József Attila, ellentétben a mai értelmezői trenddel, miért nem Nietzscheből indult ki, akinek egyes műveit gimnazista korától ismerte, s miért tért meg Hegelhez? Azaz, más nyelven megfogalmazva a kérdést: miért nem a posztmodern előkészítő Nietzsche, ha-

nem az utolsó nagy klasszikus rendszerfilozófus, Hegel volt a fontos számára? Ezt a kérdést egyelőre nem kívánom megválaszolni, szándékosan nyitva hagyom, de szeretném, ha nem vesztenék szem elől. A Hegel melletti opció ugyanis megítélésem szerint nem egyszerűen a nietzschei problematika figyelmen kívül hagyása, hanem egyenesen egy éppen azzal ellentétes valóságértelmezési igény vonzását mutatja. Azaz értelmezésem szerint József Attila számára nem a „gyanú hermeneutikája”, hanem a törvény metafizikája volt érdekes. Pontosabban: a törvény metafizikájának nem-metafizikus újraalapozása, új tapasztalatok alapján való újraértelmezése. A Nietzsche/Hegel „csere” tehát az egyik olyan kérdés, amelyre választ kell adni.

De más megközelítés is Hegelt helyezi előtérbe. Ha József Attila írásának címét kicsit figyelmesebben vesszük szemügyre, kiderül, e cikkben három névvel szimbolizálja azt, amit mondani akar. A középpontban – minden szempontból – Marx áll, de őt egy kronológiailag megelőző és egy őt időrendben követő gondolkodó veszi közre. Hogy Freud itt kétségkívül egy Marx utáni fejlemény, a pszichoanalitikus elmélet szimbóluma, nem vitás. De kérdés, hogy kerül ide Hegel? Mint előzmény, mint a Marxhoz vezető utak egyike, azaz mint egy olyan filozófus, akinek eredményei föloldódnak a marxi szisztémában? Egy ilyen válasz akár igazolható is lenne. Ám meggondolandó, hogy a marxi életmű úgynevezett előzményeiből miért egyetlen szerző, s miért éppen Hegel emelődik ki – emelődik Marx-szal azonos jelentőségűvé? Hegel, mint előfutár, tudjuk, csakugyan fontos volt Marx pozíciójának kialakulása szempontjából, ezt nem is lehet tagadni. De Freudnak Marx mellé emelése arra enged következtetni, hogy József Attila gondolkodásában Marxnak egy olyan értelmezéséről van szó, amelyik a maga speciális nézőpontjából az akkor uralkodó Marx-kép megbontását, újrendezését ambicionálja. Fölmerülhet tehát a kérdés, hogy Hegel ilyen kiemelt szerepeltetése vajon nem maga is a marxi pozíció mozgásba hozását, hegelesítését jelenti-e? Pontosabban: a merev, a sztálinistákra és a szociáldemokratákra egyaránt jellemző pozitivistá Marx-értelmezés dinamizálását? Ismeretes, a kor európai marxizmusának egyik ága éppen ebben az irányban kereste a megoldást, s a marxizmust éppen Marx hegelizálásával próbálta megújítani. Ha csakugyan erről van szó József Attilánál is, akkor kettős következménnyel kell számolnia az értelmezésnek. Egyrészt valószínűsíthető, hogy ezzel a hegelizálással a marxi pozíció értelmezése automatikusan elvontabbá válik, másrészt a praxis és az absztrakt analízis vonatkozásában az utóbbira helyeződik át a hangsúly. Azaz: a világ, amely a marxi koncepcióban egyfajta magyarázatot kapott, most ismét „problémává” válik, s magyarázatot igényel.

De mi értelme lehet a hegelizáló újraértelmezésnek? S mi az a pont, ahol Hegel bevonásával újragombolható a marxi mellény?

Itt szükségképpen némi filológiai kitérőt kell tennünk. József Attilát ugyanis az emlékezők Hegel Logikájával hozták hírbe. A jó memóriájú s többnyire tárgyyszerű Agárdi (Danzinger) Ferenc is a Logikát emlegeti József Attila olvasmányaként, s elsősorban Hegelnek e művével számol régebbi hasznos áttekintésében Szivós Mihály is. Nem árt azonban figyelembe venni azt a tényt sem, hogy a József Attilát sokszor és sokféle összefüggésben inspiráló nagy olvasónak, Németh Andornak alapvető Hegel-élménye nem a Logika, hanem a Fenomenológia volt. Az *Emlékiratokból* tudjuk, hogy már a húszas évek elején, Bécsben megvette magának *A szellem fenomenológiáját*, s ez a Hegel-mű tartósan inspirálója, vissza-visszatérő olvasmánya volt. Németh Andornak ez választása, úgy hiszem,

a Németh Andor–József Attila-relációban is érvényesült. Magyarán, e Hegel-mű, Németh Andor közvetítésével, József Attila Hegel-ismeretének is alaprétégébe tartozott. Azt, persze, hiba lenne állítani, hogy a költő Hegel-recepciója megrögzült a Fenomenológiánál, s végig azonos hangsúlyú maradt volna. De azt, úgy gondolom, biztonsággal lehet vélelmezni, hogy Hegel-indíttatásaiban ez a korai, Fenomenológia iránti érdeklődés valamilyen mértékben mindvégig jelen maradt. *A szellem fenomenológiája* ugyanis az a Hegel-mű, amely a hegeli beállítódást minden lényeges vonatkozásában születés közben mutatja. Aki a Fenomenológiát ismeri, az éppen az alapokat, a megközelítés leglényegét ismeri.

A szellem fenomenológiájának hatása egyébként jól tetten is érhető József Attilánál. Nincs itt tér persze, hogy – eltérve a kései Hegel, Marx, Freud értelmezésétől – az alapozó jellegű József Attila-mű, *A művészet metafizikája* problémáit is tárgyaljam, de azt itt is érdemes leszögezni: az alapozó József Attila-mű, bár sok és sokféle inspiráció szülötte, a legtöbbet, nyelvét és módszerét *A szellem fenomenológiájának* köszönhetette. Ha összevetjük a két mű fogalomkészletét, a hegeli indíttatás nyilvánvaló. Sőt úgy vélem, *A művészet metafizikája* igazán csak mint hegelianus mű értelmezhető, hiszen elemzési s érvelési módszere a hegeli fenomenológia egyik aktualizált, új eredményekkel frissített változata volt. (Croce, akinek szerepét hangsúlyozni szokás, maga is hegelianus gondolkodó volt.) Mindebből számunkra, persze, most csak két dolog fontos. Az egyik: József Attila nemcsak a Marxon átszűrte, „fejéről a talpára állított” Hegelt ismerte, hanem ettől függetlenül, magával az eredeti hegeli intenciókkal is már akkor megismerkedett, amikor még előtte volt saját „metafizikája” kidolgozásának. A másik: ez az alapinspiráció a fenomenológia volt, erre a hegeli alapra rétegződött föl utóbb sok egyéb inspiráció. De ezek az inspirációk, mint Pauler Ákos, Croce vagy akár maga Marx is, ezt az alapot módszertani értelemben „csak” kiegészítették, korrigálták, újraértelmezték: a hegeli fenomenológiát, mint szigorú logikát érvényesítő filozófiai metódust nem számolták föl, nem semmisítették meg.

Úgy gondolom tehát, a Hegel, Marx, Freud hegelizáló gyakorlatát is ebben a kontextusban célszerű megvizsgálnunk.

Mindez, persze, nem változtat azon a tényen, hogy a kései József Attila mind Hegel, mind Marx, mind Freud pozícióját – miközben alapvető inspirációkat merített belőlük – kritikával kezelte. *Az Ekkor azonban elváltaszjtjuk...* kezdetű töredékben pl. azt olvashatjuk Freudról, hogy – idézem – „Ezt a nézetét minden tiszteletem ellenére sem oszthatom”. *Az élet...* kezdetű 1. töredékben pedig a hegeli *magánvalót* utasítja el: „Az élet azonos megnyilvánulásának egyetemével, az ismert megnyilvánulások mögött nem rejtőzködik semmiféle »magánvaló«”. S Marx is kap a kritikából. *A Nem szükséges...* kezdetű töredék, amely Marx gazdasági elemzéseinek elfogadásával indul, egyebek közt Marxot is bírálja. Marx, mondja, „fölvette már azt a kérdést, hogy mi hát az emberi lényeg? És felelt: a társadalmi viszonyok összessége. Marx itt Feuerbach hibájába esett.” Miért? – tehetnének föl a kérdést. József Attila erre is választ ad: „Hegel a természetben működő ész tudatosításának látta az emberi művelődést; Feuerbach elszakította az emberi erkölcsöt a természetben működő észről; Marx ezt a szakadékot akarta áthidalni s újabb szakadékokat hasított természet és társadalom között.” József Attila Marx-kritikájának lényege, amely újra aktiválta számára Hegelt, itt van kimondva. „A marxi szakadék [ugyanis] – mondja József Attila – abban áll, hogy ő a természetet a társadalomban élő emberek környezetének tekintti csupán, mint előfeltételt veszi számításba. A természet azonban nemcsak számunkra

van adva, hanem velünk, lényegünk szerint is, testsúlyunkkal pl. adva van a tömegvonzás, – ösztöneinkkel biológiailag határozott mivoltunkkal pedig egymáshoz s az egyéb természethez való, a társadalom közvetítése nélkül, sőt annak ellenére fönnálló kapcsolataink.” Hogy helytálló-e ez a Marxot érő kritika, vitakérdés lehet, de abban József Attilának bizonyosan igaza van, hogy az embernek ez a természethez való tartozása a marxi elméletben csakugyan nem kapott kidolgozást. Márpedig József Attila számára ekkor, sok ok miatt, éppen ez az összefüggés képezte az igazi problémát. Hogy mik voltak ezek az őt kondicionáló okok, most nem részletezem, csak utalok betegségére, neurózisára, amelyet már az 1932-es *Egyéniség és valóságban* is elméleti szintre emelt, a náciizmus németországi hatalomra kerülésére, amely alapjában kérdőjelezte meg a marxista pártok aktuális politikáját, stb. A döntő az, hogy megszilárdult az a tapasztalata, amelyet a nevezetes *Eszmélet-ciklusban* így mondott ki: „a törvény szövedéke mindig fölfeslik valahol”. A kései József Attila, vegyük észre, ezt a tapasztalatot igyekszik elméleti szintre emelni. Az előbbieken idézett Marx-kritikája ugyanis, nagyon jellemzően, így folytatódik: „Ösztönös mivoltunk társadalmi életünkben állandó meglepetésekkel szolgál, azzal a természetes, termékeny véletlennel, mely Hegel bölcséletében megleti a maga helyét, éppen mint »szükséges véletlen«. A marxi társadalomfölfogásban azonban nincsen a véletlennek szerepe [...]. Marx hallgatólagosan föltételezi, hogy az emberi társadalmi fejlődésben éppen az emberi természet oldaláról nem lép föl váratlan, véletlen meglepetés. Én inkább Hegellel tartok és szükségesnek tartom a véletlen fölbukkanását. Napjainkban ilyen véletlenek fölbukkanásának vagyunk tanúi.”

Ez meglehetősen nyílt beszéd: Hegel itt nem előzmény, hanem Marxhoz képest is igazi elméleti aktualitás. Másképpen szólva: ez a marxi pozíció erőteljes felülírása, hegelizálása egy döntő ponton. De kérdés: hol s hogyan beszél Hegel a „szükséges véletlen”-ről? A professzionális Hegel-kutatók bizonyára kapásból tudnák sorolni a megfelelő szöveghelyeket, s ezekből sok mindenre fényt is lehetne vetni. Magam, aki – sajnálatomra – nem tartozom e kategóriába, e vonatkozásban csak *A szellem fenomenológiájának* egyes helyeit tudom megemlíteni, mint lehetséges forrást. A C. rész harmadik, *Az egyéniség, amely magán- és magáértvalósága szerint reális a maga számára* című fejezetének b. pontjában *A törvényhozó ész-ről* beszél Hegel. Itt egyebek közt kimondja, hogy: „Az értelmes, lényeges jóttevés [...] leggazdagabb és legfontosabb alakjában az állam értelmes cselekvése” (*A szellem fenomenológiája*. Bp. 1979. 217.). Majd, a jóttevést elemezve, egy logikai redukció során leszögezi: „A jóttevésnek, mely érzés, csak az a jelentése marad, hogy egészen egyedi cselekvés, olyan cselekvés, amely véletlen is, pillanatnyi is. A véletlen határozza meg nemcsak alkalmát, hanem azt is, egyáltalán mű-e, nem bomlik-e fel ismét azonnal s maga nem változik-e bajjává. Ez a mások javát szolgáló cselekvés tehát, amelyet szükségszerűnek mondanak, olyan természetű, hogy talán létezhetik, talán nem is; hogy ha véletlenül kínálkozik, talán mű, talán jó, talán nem” (uo. 218.). Az egész gondolatmenetet pedig ezzel zárja: „Az erkölcsi lényeg tehát közvetlenül maga nem tartalom, hanem mérték csupán, képes-e egy tartalom arra, hogy törvény legyen, vagy nem: nem mond-e ellen önmagának. A törvényhozó ész csak vizsgáló észszé fokozódott le.” (uo. 218.). Ez az érvelő elemzés, bár időben hamarébb született meg, mint Marx filozófiája, egy döntő ponton kétségessé teszi a proletariátusnak önmagát osztálytalan társadalommá, szocializmussá emelő marxi dialektikáját. A proletárosztály szerepéhez fűzött marxista várakozás tehát, amelyet a náci

hatalomátvétel sikere a gyakorlatban már megkérdőjelezett, itt elméletileg van kérdésessé téve, s a törvényhozó ész törvényvizsgáló ésszé lefokozva. József Attila hegeli opciója, minden jel szerint, e ponton, az önmagával együtt az egész emberiséget fölszabadító proletariátus funkcióját illetően érvényesült. Hogy igaza van-e Hegelnek, s igaza volt-e az őt aktualizáló József Attilának, megintcsak vitakérdés lehet. Annyi azonban, úgy hiszem, e röviden idézett Hegel-gondolatmenetből is belátható, hogy József Attila nem a levegőbe beszélt, amikor a „szükséges véletlen” elméleti helyét és szerepét keresve Hegelben találta meg elméleti igazolását. Hegel csakugyan tagadta a törvényhozó ész lehetőségét, s a benne szükségszerűen jelenlévő véletlen miatt csak mint törvényvizsgáló észet ismerte el.

József Attila pozíciójának elméleti alátámasztása azonban, s ezt mindenképpen hangsúlyozni kell, nem korlátozódott kizárólag Hegelre. A freudi inspirációkat végiggondolva ugyancsak a „szükséges véletlen”-hez jutott el. A *Forradalom ideje...* kezdetű töredék jól mutatja ezt. Ebben az analitikusan orientált szövegben a „forradalom” analitikus magyarázatát adja, s egyebek közt kimondja: „A psziche oldaláról determináltat, és a reális világ oldaláról determináltat a véletlen kapcsolja össze s így voltaképpen a szükségesség egésze a véletlenül nyugszik.” Majd, ugyanott, még végletesebben: „A tárgyi szükségességek rendszere [...] a vágy véletlén alapul.” Ez, az esetleges látszat ellenére, egyáltalán nem pszichologizálás, ez filozófiai állítás. S mindez József Attilánál egy átfogó elmélet része, mozzanata, mely a nagy társadalmi átalakulásnak is magyarázata kíván lenni. Szerinte ugyanis „az összeomlott társadalmi szervezet a maga helyébe fejlettebbet kíván. A létrejött eszménynek olyannak kell lennie, mely egyszersmind megoldása a tudattalanból előtörő újnak. A lényeges, hogy a tudattalanból új elemek lépnek föl, olyanok, melyek előzőleg nem létezőeknek látszottak.” A társadalmi átalakulások magyarázata tehát itt immár nem kizárólag a mindent magában egyesítő termelési viszonyok teóriája, sőt itt a „vágy véletlene” vele teljesen egyenrangú mozzanat.

A „vágy véletlené”-nek hangsúlyozása persze önmagában akár egy irracionális elmélet része is lehetne, a szubjektivitás piedesztálra emelése. Ám hogy József Attilánál nem erről van szó, sőt nagyon is a racionalitásba való kapaszkodás jellemzi, azt éppen a „véletlen” kettős alátámasztása, a freudi mellett a hegeli érvelésbe való bekapcsolódása mutatja. Hegel rendszere ugyanis számára éppen az esetleg egyéni önkényként értelmezhető „vágy véletlenét” emeli be egy objektivistikus rendszer racionalitásába, s így a nagy elmélet tekintélyével és szisztematikus logikájával igazolja azt.

S itt végre egy pillanatra visszatérhetünk a kiindulásként emlegetett Hegel/Nietzsche „cseréhez”. Úgy hiszem, József Attila opciója, Hegel melletti döntése immár világos. Bár kétségkívül határhelyzetben próbálta értelmezni önmagát és a világot, minden igyekezete arra irányult, hogy belül maradjon a modernitás gondolati koordinátáin.

FÜGGELÉK: PÓTLÁS A FÖNTIEKHEZ

Azon a konferencián, amelyre írásom is készült, nyitó előadásában Tverdota György változatlanul régebbi tézise mellett állt ki, s tagadta *A művészet metafizikájának* hegeli inspiráltságát. Ez az álláspont arra késztet, hogy – vállalva írásom belső arányainak, szerkezetének eltorzulását – függelékét írjak hozzá, s pótlólag már itt belebocsátkozzam a bizonyítás helyigényes és nehézkes, de – úgy látszik – meg nem spórolható műveletébe.

Sajnos a filológus munkáját a Hegel-hatás bizonyításában nagyon megnehezíti, hogy József Attila haláláig Hegelnek egyetlen egy könyve sem jelent meg magyarul, így a hegeli műszavak magyar megfelelői nem alakultak ki s nem szilárdultak meg. Mindenki, aki Hegelt idézte, úgy adta vissza ezeket a műszavakat, ahogy tudta, például – jobb megoldás híján – körülírással (vö. Szemere Samu, Magyar Nyelvőr, 1949. 331–336.). A jellegzetes, könnyen identifikálható hegeli műszavak így nem segíthetik azonosító munkánkat. Ennek ellenére tény, a művészetbölcseleti fragmentumokat már többen, így pl. Forgács László vagy újabban Miklós Tamás is kapcsolatba hozták Hegellel – igaz, e közben mindketten súlyos filológiai hibákat vétettek. Miklós Tamás pl. teljességgel félredatálta a töredékeket, s érvelését – önmagát is „megvezetve” – ehhez a téves datáláshoz „igazítva” alakította ki. Álláspontja így, mint hiteltelen lepleződött le. Magam azonban nem hiszem, hogy e hibák egyben a Hegelre való hivatkozás jogosságát is megsemmisítenék. Az ugyanis, hogy egy szövegben milyen pretextusokat ismerünk föl, döntően előzetes szövegismeretünktől függ: aki filozófiailag iskolázottan szembesül egy szöveggel, annak van esélye rá, hogy ezt az iskolázottsága körébe tartozó előszöveget föl is ismerje. Márpedig Miklós Tamás filozófiai tájékozottságát nehéz lenne tagadni. A kérdés, amellyel szembesülnünk kell, mindazonáltal mégiscsak az: mi bizonyítja, hogy a művészetbölcseleti fragmentumokban Hegel már József Attila (egyik) forrása volt? Konkrétan: hogy ismerte a Fenomenológiát?

Ha a művészetbölcseleti fragmentumokat *A szellem fenomenológiájával* szembesítve olvassuk, s arra figyelünk, van-e a költő szövegében olyan utalás, mely Hegel szövegének *nyoma* lehet, megítélésem szerint számos olyan jelzésre akadunk, amelyek ezt a föltevést igazolják.

„Kívülről”, mintegy a felületről indulva azt látjuk, hogy József Attila fragmentumainak terminusai jelentős részben Hegel Fenomenológiájára mennek vissza: *dolog, alak, képzet, forma, fogalom, abszolútum, állítmány* stb. Erre a megállapításra persze azt lehet mondani, hogy ezek a műszavak a filozófiai nyelv széles körben használt szavai, nemcsak Hegel élt velük, így ezek nem is egyedítenek, nem igazolják félreérthetetlenül Hegel hatását. S ez *önmagában* igaz is. Ám ha jobban belegondolunk, kiderül, az ellenvetés elesik: ezek a terminusok ugyanis itt is, ott is *rendszerűen* kapcsolódnak össze, az érvelésnek konstitutív „mozzanatai”. S itt nem véletlenül használom a *mozzanat* szót: a szellemnek a Fenomenológiában leírt mozgása ugyanis, mint mozzanatok sora van leírva. Azaz a mozzanat szó voltaképpen maga is terminus-értékű s jellegű, s ez a terminus József Attilánál is a Hegelével egyező értelemben van jelen. Vagyis: nemcsak egyes terminusok, de e terminusok *kapcsolódása* is egyezik.

Hogy József Attila érvelését mozzanatokban gondolta el, jól mutatja néhány, szinte találomra kiemelt idézet fragmentumaiból. A gondolatról pl. ezt írja: „a gondolat azt kutatja, hogy létező tárgyunk hogyan létezik, azaz egyfelől jelenségeire, másfelől létének föltételeire és érvényességi *mozzanataira* bontja, tehát megértésére törekszik” (JATC 1/1:58.). A helyes gondolkodásról pedig ezt: „Amikor [...] helyesen gondolkodunk, nem teszünk egyebet, mint hogy egyes igaz tételeket, mint *mozzanatok*at, kiemelünk az egyetemes föltétlenből, azaz, mikor gondolkodunk, magát az abszolútumot elemezzük” (JATC 1/1:61.). S a szabályról (normáról) is ilyen értelemben beszél: „a szabály (norma) soha sem az igazság, hanem a *gondolat mozzanata*” (JATC 1/1:62.). Egy különösen fontos meghatározás pedig így szól: „Már most habár önlétem csak pusztá evidencia is, mégis létem minden

egy *mozzanatra* vonatkoznak érvényes tételek, amely tételek pedig nem mások, mint a föltétlen *mozzanatai*” (JATC 1/1:68–69.). A mozzanatok szóval való ilyen operálás, úgy hiszem, egyértelműen Hegel Fenomenológiájának érvelésmódjához vezet vissza.

S ha arra is figyelünk, mit mond saját módszeréről József Attila, egy újabb Hegelhez vezető út válik láthatóvá. Az úgynevezett pszichologizmust bírálva a költő egy helyen így adja meg a helyes filozófiai elemzés módszerét: „ezeknek a tévedéseknek alapja abban a módszerben rejlik, ahogyan rejtett, vagy kevésbé rejtett pszichologizmussal próbálták megközelíteni a műalkotást, ahelyett, *hogy önmagában szemlélték és tették volna a spekuláció tárgyává, holott valaminek a történeti vizsgálata el nem vihet a fogalmi megismerésig, egyszerűen azért, mert ilyen módon a dolog megismerése helyet legföljebb a dolog történetének megismeréséig juthatunk el*” (JATC 1/1:26.). Ebben a meghatározásban számunkra több érdekes elem is van. Föltűnő pl. a *spekulációnak*, ennek a nem ritkán negatív konnotációjú terminusnak a pozitív, igenlő használata. Ám tudható, Hegel maga is hasonlóképpen pozitívan viszonyult a spekulációhoz, sőt azt egyenesen a tudás megszerződéseként nevezi meg. A szellem fenomenológiájának záró mozzanatát pl. így írja le: „Ezzel zárul a szellem fenomenológiája. Amit benne készít magának a szellem, az a tudás eleme. Ebben területnek szét mármost a szellem mozzanatai az egyszerűség formájában, amely tudja, hogy tárgya önmaga. Már nem esnek szét a lét és tudás ellentétére, hanem megmaradnak a tudás egyszerűségében, az igazat alkotják az igaz formájában, különbözőségük pedig csak a tartalom különbözősége. Mozgásuk, amely ebben az elemben szerveződik egészé, *a logika vagy spekulatív filozófia*” (Fenomenológia, 27.). Amikor tehát József Attila a spekuláció mellett áll ki, voltaképpen csak a Fenomenológia Hegelét visszhangozza. De Hegelre vezethető vissza e meghatározás *fogalmi* megismerést ambicionáló (s a történeti megközelítést leminősítő) elve is: „valaminek a történeti vizsgálata el nem vihet a fogalmi megismerésig” – írta a költő, „a dolog megismerését” a „fogalmi megismeréssel” azonosítva. Ez pedig jellegzetes hegeli beállítódása. A Fenomenológia *Előszó*-jának első lapján Hegel már óv „a történeti és fogalom nélküli módtól” (Fenomenológia, 9.), majd egy másik helyen expressis verbis kijelenti: „csakis a fogalom az igazság egzisztenciájának eleme” (uo. 11.), hiszen „a fogalom komolysága a dolog mélyére száll” (uo. 11.). Esménye, mint jól kivethető, az, hogy „a kaotikus tudatot a gondolat rendjéhez és a fogalom egyszerűségéhez vigye vissza” (uo. 12.), s e közben hadakozik „a fogalom nélküli szubsztanciális tudás” (uo. 19.) ellen. Értelemszerű, hogy így az úgynevezett történeti igazságoknak csak korlátozott érvényességet tulajdonít: „*A történeti igazságokra vonatkozóan – hogy ezeket is megemlítsük röviden –, amennyiben tudniillik tisztán történeti mozzanataikat tekintjük, könnyen megengedik, hogy tárgyuk az egyes létezés, egy tartalom a maga esetlegessége és önkénye szempontjából, e tartalomnak olyan meghatározásai, amelyek nem szükségszerűek*” (uo. 28.). Márpedig Hegel éppen ennek a szükségszerűnek a leírását ambicionálja. S – mint láthattuk – ezt ambicionálja József Attila is.

A művészetbölcseleti fragmentumok egy másik, szintén módszertani jellegű megjegyzése ugyancsak Hegelhez vezet. József Attila ezt írja: „A tárgy elgondolása az ész osztályainak segítségével történvén, a tudomány nem is különbözik másban a nem tudományos tételállítástól, minthogy módszeres. Azaz *nemcsak ösmeri, hanem bizonyos fokig érti is tárgyát* és módszere, azaz az egyetlen mód, ahogyan tárgyával foglalkozni képes, annyiban tiszta, amennyiben *tárgyát megérti*. A módszer a megértés fokának tanúsága” (JATC

1/1:50.). E szövegben nem annyira az ész szerepére érdemes figyelni (bár ez is erősen Hegelre utaló elem!), hanem az ismerés és a megértés ilyen szembeállítására. Ez, mint egy másik szöveghely is tanúsítja, József Attila számára fontos megkülönböztetés volt. A szemlélet és gondolat, illetve a valóság és igazság közötti „eltérés”-ről szólva így ír: „A szemlélet közvetlen fölismerés, de nem megértés, hiszen a művészetet is szemléljük és fölismerjük, de nem értjük a mai napig sem. Azaz, a szemlélet tudósít, hogy tárgyunknak van mibenléte, tehát hogy van és létezik [...], – ám hogy mibenléte micsoda, arról a legcsekélyebb módon sem tájékoztat. Ezzel szemben a gondolat él-hal, csikorog, megtudandó, hogy való tárgyunk hogyan való, azaz egyfelől jelenségeire, másfelől létének föltételeire és érvényességi mozzanataira bontja: megértésére törekszik” (JATC 1/1:66.). Az ismerésnek és a megértésnek ez az éles megkülönböztetése, sőt szembeállítása Hegelnek is egyik fundamentális distinkciója. A Fenomenológia Előszó-jának egyik helyén Hegel így ír: „Amit általában ismerünk, csak azért, mert ismerjük, még nem megismert valami. A legközönségesebb önámítás és mások ámítása, ha a megismerésben ismertnek veszünk fel valamit s ezért elfogadjuk; minden ide-odabeszélés ellenére az ilyen tudás nem halad előre, anélkül, hogy tudná, mi történik vele” (Fenomenológia, 24.). Az ismerés és a megértés megkülönböztetése és szembeállítása itt is, ott is ugyanaz – ez önmagában is Hegel ismeretére utal. De figyeljünk föl eközben arra is, hogy maga a polemikus hév, az „ide-odabeszélés” leminősítése, illetve annak ellenképe, a megismerés módszerességének eszménye ugyancsak az érvelő József Attila alapvető fontosságú átvétele. Érvelésmódja, jól érzékelhetően, maga is erre a hegeli módszertani megfontolásra megy vissza: úgy érvel, ahogy azt Hegel megköveteli a spekulatív filozófiától.

Mindezen túl, a Hegel-hatást tovább nyomonkövetve figyelembe veendő, hogy maga József Attila is a dialektikát nevezi meg alapelveként: „Egyetlen princípiumunk az egzisztencia dialektikája” (JATC 1/1:96.) – írja egy helyen a költő. Azaz, itt ő maga hozza összefüggésbe fejtegetéseit Hegellel, hiszen a modern dialektika, akárhogy vesszük, Hegelre megy vissza, s a Fenomenológia előszava, ha alárendelten is, de saját módszerét már dialektikaként nevezi meg (vö. pl. Fenomenológia, 42, 45.). A dialektika Hegel filozófiájának első számú sajátossága, minden későbbi dialektika, még a Marxé is, a Hegelére megy vissza, e vonatkozásban tehát valamiképpen mindenki tanítványa. (Hogy hogyan kerül ide az egzisztencia terminus, más kérdés; nem itt kell róla szólnunk.)

Ugyancsak érdekes s Hegelhez visszavezető momentum, hogy a művészetbölcseleti fragmentumok műfaja, József Attila önminősítése szerint „valóságbölcselet (metafizika)”, s hogy ennek kapcsán – egyebek közt – azt is megtudjuk, hogy „a valóságot elemezvén Istenhez jutunk” (JATC 1/1:232.). Istennek ez a filozófiai tételezése legalább is meglepő s így figyelemre méltó. Ez ugyanis nemcsak a későbbi József Attila-írások szemszögéből tekinthető magyarázatot igénylőnek, de ellentétes ekkori környezetének (Vágó Józsefék baráti köre) szociológizáló beállítódásával, ill. szekuláris előítéleteivel is. A költő „korszerűtlen” opciója azonban, minden jel szerint, teljességgel szándékolt és megfontolt volt: „valóságbölcseletet (metafizikát) csinálunk; és csinál naponta mindenki, bármennyire is szitkozódjanak a bambák, az elme öngyilkosai. A valóságot elemezvén Istenhez jutunk, a múnél az ihlethez, az észen kívül az egyetlenhez, ami az állattal szemben emberré tesz” (JATC 1/1:232.). Ehhez a szembeforduláshoz József Attilának az (egyik) bátorítója, sőt igazolója, úgy gondolom, Hegel Fenomenológiája (s tekintélye) lehetett. Hegel ugyanis a

maga rendkívül szigorú módszeressége, a „dolgoknak hidegen lépkedő szükségzerűsége”-t (Fenomenológia, 12.) hangsúlyozó érvelésmódja ellenére, vagy talán éppen azért, maga is számolt Isten elméleti helyével. Sőt, bár azt vallotta, hogy „hasznos lehet elkerülni az isten nevet, mert ez a szó nem közvetlenül fogalom egyúttal, hanem tulajdonképpen neve, szilárd nyugalma az alapul szolgáló szubjektumnak” (Fenomenológia, 42.), s maga inkább más terminust használt, szembeszállt azokkal, akiket „istennek az egyetlen szubsztanciaként való felfogása” megbotránkoztatott (Fenomenológia, 17.). József Attila tehát egy vitathatatlanul nagy filozófus tekintélye (s érvei) mögé húzódhatott – e vonatkozásban is.

Nem a művészbölcseleti fragmentumok egyike, de azokkal összefüggő írás s így itt tárgyalható az a cikk, amely a nevezetes *szallagút*-hasonlatot megfogalmazza. Babits Mihály költészetét bírálva József Attila a következőket írja a formaművészetéről: „...az írott forma tárgyi művészete nem a mérték, ütem és rím kellékeinek kiállításában, panorámájában, hanem a mű legbensőbb indítékai, mozzanatai helyzetének változtatásában áll. Az első mozzanat uralmát fokozatosan átengedi a másodiknak s ez a harmadiknak. Majd az első mozzanat újból kibontakozik, de gazdagabban és a szintén gondolatban jelentkező második mozzanat mögé húzódik. És így tovább, mindaddig, míg nem kész az írásmű, amikor is azt látjuk, hogy a motívumok tulajdonképpen átvették lassacskán egymás jelentését és jelentőségét, – a végire érven már csak egyetlen mozzanat, motívum áll előttünk, ami nem más, mint maga a mű. Hasonlattal élven, a formaművész kézen fog egy ismeretlen tájon, egy ismeretlen hegy lábánál. Szallagúton vezet fölfelé egyre szűkülő körökben. Az első lépésre is tájat látunk. E tájra azonban a szallagúton fölfelé haladván észrevétlenül másik táj terül, hiszen közben északról keletnek, majd pedig délnek és nyugatnak megyünk. De így visszajutunk újra északra. Ekkor már föntebb vagyunk, de ugyanarra tágul szemünk, amire egy körrel lejjebb és mégis mást látunk. Most egyetlen pillantásra fölfogjuk mindazt, amit előbb északról és részben északkeletről meg északnyugatról szemlélünk. Fönn az ormon azután egyszerre nézhetünk a szelek minden iránya felé és ki-ki annyit lát, amennyi szeme van. A csupaszem utas egyetlen metszetlen kör közepén találja magát, egyívú éghajlat alatt. Csak maga az ösvény tűnt el a növényzet között. Hát ez a formaművészet.” (JATC 1/1:219–220.).

Ez a leírás, bár tagadhatatlanul József Attila képzelete uralja, ha jól belegondolunk, nem egyéb, mint a szellemnek Hegel leírta fenomenológiája, mozzanatokban való előrébb és följjebbhaladása, másképpen *a fenomenológiai körök teóriája* – művészbölcseleti alkalmazásban. E leírásban már a mozzanatok szó terminusszerű használata is figyelmeztethet bennünket Hegel teóriájának jelenlétére, az egyre följjebb jutó, magasabb szinten ismétlődő *körök* metaforája pedig, ami végül, a legmagasabb ponton, a műben, önmagát megszüntetve-megőrizve koncentrálnak, tételesen visszautal Hegelre. Akkor ugyanis, amikor a Fenomenológiában Hegel arról beszél, hogy az „eleven szubsztancia” „csak anynyiban valóságos, amennyiben önmaga tételezésének mozgása, vagyis mássálevésének önmagával való közvetítése”, maga is használja a *kör* metaforát s fejtegetéseit így zárja: „Ez önmagának levése, a kör, amelynek vége az előre tételezett célja és kezdete, s csak a kivétel és a vége által valóságos” (Fenomenológia, 17.). Egy másik helyen pedig, egy mozgásfázist kinagyítva így ír: „E mozgás által a tiszta gondolatok fogalmakká lesznek, s csak általa azok, amik valójában, önmozgások, *körök*, az, ami szubsztanciájuk, szellemi lényegiségek” (Fenomenológia, 25.). E körök szerepének megértéséhez persze, jó tudni, hogy

Hegel szerint „a tudás csak mint tudomány [...] valóságos” (Fenomenológia, 20.), a tudomány pedig – mint az előbbieken egy helyen már láthattuk – az ismeréstől a megértésig vezető út. S „ez az út a fogalom mozgása által átfogja majd a tudat teljes objektív világát a maga szükségességében” (Fenomenológia, 26.). Azaz a hegeli fenomenológia voltaképpen maga is egy szallagutat, szerpentint leíró fogalmi konstrukció. S a szallagút-hasonlat hegeli eredete, ha szembesülünk azzal, hogyan jellemzi Hegel a tudomány „kezdetét” még inkább szembeötlővé válik: „a tudomány, a szellem egy világának koronája, nem tökéletes a kezdetén. Az új szellem kezdete sokféle műveltségi forma *hosszas átalakulásának terméke*, egy sokszorosan *szövevényes útnak* és éppolyan sokszoros erőfeszítésnek és *igyekezetnek eredménye. Ez az egymásutánból és a maga kiterjedéséből magába visszazamant egész*, ennek létrejött egyszerű fogalma. Ennek az egyszerű egésznek a valósága pedig abban van, hogy *ama mozzanatokká lett alakulatok ismét újból, de új elemükben a létrejött értelemben fejlődnek és alakulnak*” (Fenomenológia, 14.).

A két nyelv értelemszerűen különbözik, de az *út* és a *körök* metaforája, amely Hegel érvelését is konstitutív módon hatja át, mutatis mutandis József Attilánál is megjelenik, s „formaművészettel” kapcsolatos fölfogásának meritumát (s személeti alapját) képezi.

Az eddig mondottak, azt hiszem, már önmagukban is valószínűsítik, hogy a művészet-bölcseleti fragmentumokat József Attila Hegel, közelebbről a Fenomenológia ismeretében koncipiálta meg. Számomra, mindezekén túl, mégis egy látszólag lényegtelen megjegyzés teszi igazán nyilvánvalóvá a hegeli inspirációt. Ismeretes, József Attila *Az Istenek halnak, az Ember él* című nevezetes „tárgyi kritikái” tanulmányában egy helyen emleget egy bizonyos „varázserő”-t (JATC 1/1:217.). Hogy mi is ez a rejtélyes varázserő, s milyen szerepével kell számolni, régóta kérdése a kutatásnak. A fragmentumokat legjobban ismerő, róluk a legtöbbet föl ismerő Tverdota György ugyan megnevezett már több olyan szöveget, amelyek e szöveghely mögötti inspirációként lehetségesek. Ezeket nincs is ok kétségbe vonni. A Fenomenológiát olvasva azonban föltűnhet, hogy ez a rejtélyes szerepű, már-már misztikus „varázserő” Hegelnél is fölbukkan – méghozzá egy teljesen racionális érvelés keretében, egy fontos gondolatmenet részeként. Hegel itt arról beszél, hogy: „A szellem csak úgy éri el igazságát, hogy az abszolút meghasonlottságban megtalálja önmagát” (Fenomenológia, 24.), majd egy olyan hatalomról beszél, amely „csak azáltal [...] hatalom, hogy szembenéz a negatívval s időzik nála”. S itt, e ponton következik a minket közvetlenül érdeklő megállapítás: „*Ez az időzés az a varázserő*, amely a negatívát a létté változtatja. – Ez a varázserő ugyanaz, amit [...] a szubjektumnak nevezünk; ez abban, hogy a maga elemében létezést ad a meghatározottságnak megszünteti az elvont azaz csak általában léttel bíró közvetlenséget, s ezáltal az igazi szubsztancia, a lét vagy a közvetlenség, melynek közvetítése nem rajta kívül van, hanem ő maga ez a közvetítés” (Fenomenológia, 25.).

Nem kétséges, ez a bizonyos „varázserő” Hegelnél metafora, nincs tehát itt szó semmiféle „varázsló” varázserőjéről – a Fenomenológia itt a szellem önmozgásának egy fontos fázisáról beszél. Méghozzá, ismerjük föl, egy olyan fázisról, amely a műalkotás létrehozása szempontjából is kulcsfontosságú lehet – ez az a mozzanat ugyanis, amikor a szubjektum „*a maga elemében létezést ad a meghatározottságnak*”. Ha jól olvastuk József Attila fragmentumait, föl kell tűnjék, hogy a varázserő nála is valami ilyesmit takar. Utalhat persze ez a metafora nyelvi a hétköznapi értelemben vett varázslásra is, de nem kell hozzá éleslátás, hogy föl ismerjük, itt nem erről, hanem egy, a spekulációt előmozdító metaforá-